Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2016 = 6.17, www.srjis.com
UGC Approved Sr. No.49366, MAR–APR, 2018, VOL- 5/44

पंडित जगन्नाथकृत 'गंगालहरी' – आजच्या संदर्भात

प्रा. मीनाक्षी सुभाश भांदककर, Ph. D

स्व. मदनगोपाल मुंधडा कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, चांदूर रेल्वे

Abstract

भारत देशात गंगानदीला सर्व नद्यांपेक्षा श्रेश्ठ स्थान प्राप्त झाले आहे. किंबहुना तिला पापनाशिनी देवीचे स्वरूपही प्राप्त झाले आहे. या गंगा नदीचे माहात्म्य वर्णन करण्यासाठी सतराव्या भातकात पंडित जगन्नाथाने 'गंगालहरी' नावाचे 53 भलोकांचे स्तोत्र लिहिले. हे स्तोत्र आजही चिंतनीय आणि मननीय आहे. कारण सध्या भारतात जे 'नमामि गंगे परियोजना' किंवा 'स्वच्छ गंगा अभियान' सुरू आहे. गंगा नदी स्वच्छ करण्यामागे केवळ धार्मिक कारणच नाही तर वैज्ञानिक दृश्टिकोन बाळगणाऱ्यांच्या बुद्धिवैभवालाही भुरळ घालावे असे शास्त्रीय कारण आहे. गंगा नदीचे महत्त्व आणि माहात्म्य आजच्या काळात लोकांना समजण्यासाठी त्यांनी या स्तोत्राचे एकदा तरी पठन करावे म्हणून गंगालहरी स्तोत्राचा परिचय येथे करून देण्यात आला आहे.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

भारतीय संस्कृतीच्या प्रतीकांमध्ये गंगानदीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. गंगा नदी ही सर्व भारतीय नद्यांमध्ये सर्वश्रेश्ठ नदी आहे अ**शी** भारतीयांची दृढ श्रद्धा आहे. प्राचीन काळापासून गंगा नदीचे स्थान हे देविदेवतांच्या रांगेत अग्रगण्य आहे. पुराणकारांनी तर गंगेला भरभरून **श**ब्दसुमने वाहिलेली दिसून येतात. अनेक आधुनिक कवींची गंगा नदीवर स्तोत्रेही प्रसिद्ध आहेत. आपापल्या मनातील गंगेविशयीचा नितांत आदर स्पश्ट करण्यासाठी या कवींनी लिहिलेल्या अनेक स्तोत्रांचे दरवर्शी ज्येश्ठ **शु**द्ध प्रतिपदेपासून द**श**मीपर्यंत गंगाद**श**हरा च्या निमित्ताने पठण केल्या जाते. सर्व गंगास्तोत्रांमध्ये संस्कृत कवी पंडित जगन्नाथ यांचे 'गंगालहरी' हे स्तोत्र तर वि**श**ेश प्रसिद्ध आहे. भगवती गंगेविशयी पंडित जगन्नाथांच्या मनात आस्था आणि नितांत श्रद्धा होती. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या जीवनाचा नैरा" यपूर्ण उत्तरार्ध गंगानदीच्या किनाऱ्यावर घालविला आणि त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांच्या जीवनाचा भोवटही गंगा नदीतच झाला.

पंडित जगन्नाथांचा जीवनपरिचय – पंडित जगन्नाथ ह दिल्ली बाद**श**हा **शा**हजहानच्या दरबारातील सुप्रसिद्ध कवी होते. तेथे त्यांना अमर्याद मानसन्मान, ऐ**श्**वर्य, य**श**, उच्चपद

Copyright © 2018, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

इतकेच नाही तर त्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होणारी अर्धांगिनीही प्राप्त झाली. त्यांची प्रतिभा, विद्वत्ता आणि कविता या त्रिवेणीवर मंत्रमुग्ध झालेली ती भााहजहान बाद" ाहाची सेविका लवंगी नावाची यवनसुंदरी होती. एका हिंदू पुरुशाने मुसलमान स्त्रीसोबत विवाह करणे ही बाब तत्कालीन धर्माच्या विरुद्ध मानल्या गेली. पंडित जगन्नाथांच्या धर्मबाह्य विवाहावर अनेकांनी आक्षेप नोंदविला. त्यांचे नातेवाईकही त्यांना सोडून गेले. आप्तस्वकीय दुरावले. इतकेच नाही तर, त्यांचे गुरू अप्पय दीक्षित यांनी त्यांच्या विवाहाचा सडेतोड निशेध केला. त्यामुळे त्यांना जातिभ्रश्ट, धर्मभ्रश्ट आणि नतद्रश्ट म्हणून जाती आणि समाजाकडून बहिश्कृत करण्यात आले. समाजाकडून बहिश्कृत आणि निराश्रित झालेल्या त्यांना गंगामाईने मायेने आश्रय दिला. तिच्या तटावरच त्यांनी आपली यवनी पत्नी लवंगी हिच्यासोबत सुखाने संसार थाटला. परंतु दैवालाही त्यांचे असे परस्परांवरील अगाध प्रेम पाहून मत्सर वाटू लागला असावा की काय, अ**श**ातच लोकजाच सहन न झाल्यामुळे लवंगी अचानकच जगन्नाथांना एकाकी टाकून ई" वरचरणी लीन झाली.[1]

सामाजिक आणि धार्मिक भावनेने ओतप्रोत भरलेल्या जगन्नाथांना आपल्या जीवनाच्या भोवटी खरोखरंच आपण फार मोठे पाप केले असे वाटू लागले. त्यामुळे केलेल्या पापाचे परिमार्जन करण्यासाठी सकलपापक्षालिनी गंगा नदीच्या तीरावर बसून प**श**्चात्तापदग्ध मनाने त्यांनी गंगेची स्तुती करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी एकूण 53 भलोकांनी युक्त असलेल्या स्तोत्रामध्ये गंगेविशयीचा आंतरिक भक्तिरस प्रवाहित केला. हेच स्तोत्र पुढे 'गंगालहरी' नावाने प्रसिद्ध झाले. विद्वानांच्या सभेत हिलाच 'पीयूशलहरी' असेही म्हणतात. मनात उसळलेल्या अ**श**ांततेचा डोंब कमी करण्यासाठी पंडित जगन्नाथ रोज गंगालहरीचे पठन करीत असत. भोवटी पत्नी लवंगीचा विरह, अंतःकरणातील पापक्षालाची तळमळ आणि समाजाची बहिश्कृतता त्यांना असह्य झाल्यामुळे एके दिव**श**ी प्रातःकाळी गंगेच्या तटावर बसून आर्त स्वरात ते गंगालहरीचे स्तवन म्हणत तिला भक्तिभावाने आळवू लागले. 'मज पाप्याला तुझ्या उदरात सामावून घे' अ**श**ी त्यांची अंतरोची तळमळ भगवती गंगेलाही समजायला वेळ लागली नाही. जसजसे पंडित जगन्नाथ तिला आळवित होते तसत**श**ी ती पुत्रप्रेमाचा पान्हा फुटल्याप्रमाणे जणु काही पुत्रभेटीच्या ओढीने त्यांचे त्रिताप दूर करण्यासाठी तीराकडे त्यांच्या दि**श**ेने धाव घेऊ लागली. पंडित म्हणत असलेल्या गंगालहरीच्या 53 व्या

Copyright © 2018, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

भलोकाची समाप्ती होताच मोठ्या हर्शोल्लासात खळखळत, निनादत गंगानदीने त्यांना आपल्या उदरात सामावून घेतले. जगन्नाथांना बहिश्कृत करणाऱ्या समाजविघातक कंटकांना त्यांची अंतर्बाह्य पवित्रता पटवून देण्यासाठीच की काय, तिने त्यांना स्वतःमध्ये विलीन करून घेतले असावे असे वाटते.[2]

अशाप्रकारे गंगालहरीचे पठण करणाऱ्या पंडित जगन्नाथांचा गंगेद्वारे उद्धार झाला. लोकजाचातून भवसागरातून सुखरूपपणे तारून नेण्यास भगवती गंगेने त्यांना मदत केली. म्हणूनच आत्मविश्वासपूर्वक ते या जगाला गंगेचे महत्त्व सांगताना म्हणतात की, –

इमां पीयूशलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम्।

यः पठेत्तस्य सर्वत्र जायन्ते सुखसम्पदः।।[3]

पंडित जगन्नाथकृत गंगालहरीची वैशिश्ट्ये खालीलप्रमाणे :–

1. गंगेचे मानवीकरण –

गंगेचे पृथ्वीतलावरील स्वरूप हे जलमय आहे. येथे जल हेच तिचे शरीर असले तरीही स्वर्लोकात ती इतर देविदेवतांप्रमाणे भारीरधारिणी आहे. तिची कांती भारत्कालीन चन्द्राप्रमाणे गौरवर्णीय आहे. धवल चंद्रकोर ही तिच्या मुकुटाची भाोभा वाढवित आहे. ती चतुर्भूज आहे. तिच्या हातांमध्ये कलश, कमळ, वरदमुद्रा आणि अभयदानमुद्रा आहे. अमृतधारांप्रमाणे तिची वस्त्राभूशणे भाुभ्र आणि निर्मळ आहेत. तिचे वाहन धवलवर्णीय जलचर मगर आहे.[4] पंडित जगन्नाथ म्हणतात, जो भक्त गंगेच्या या स्वरूपाचे नित्यनेमाने ध्यान करतो. त्याचा कधीच पराभव होत नाही.

2. **गंगानदीचे माहात्म्य** –

गगालहरी ही संपूर्णपणे गंगेविशयक स्तोत्र असल्यामुळे साहजिकच त्यात गंगेचेच महात्म्य वर्णन केलेले असणार. हे जरी खरे असले तरी पंडित जगन्नाथांनी यात गंगेच्या विविध पैलूंवर प्रका" ा टाकण्याचे महनीय कार्य केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे –

(अ)**अमृतरूपा गंगा** – भगवती गंगेच्य निर्मळ, स्वच्छ, भीतल, सुखद जलधारांचे महत्त्व अनुपम आहे. सगरराजाच्या साठ पुत्रांना भाापमुक्त करणारी गंगा अमृतमय आहे. म्हणूनच कवी तिला अमृताची सहोदर असे म्हणतात. इतकेच नाही तर 'धर्माणाम् निधानम।',

'तीर्थानाम् अमलं प्रधानम्।', 'जगतः परिधानम।', 'बुद्धेः समाधानम।', 'श्रियाम् आधानम्।[5] अशा वेगवेगळ्या विशेशणांनी तिला गौरवान्वित करतात.

(ब) पापहारिणी गंगा – गंगा नदी सर्व पापांचे क्षालन करणारी आहे. जगातील कोणत्याही तीर्थात स्नान केल्याने जे पाप नश्ट होत नाही किंबहुना ज्या पापांचे प्रायश्चित्तच होऊ भाकत नाही अशा दुर्धर आणि महाघोर पापांपासूनही मुक्ती मिळवून देण्यास व भक्तांचा उद्धार करण्यास एकमेव गंगाच समर्थ आहे. असे कवीचे स्पश्ट मत आहे म्हणूनच कवी म्हणतात, तेच लोक नरकात जातात ज्यांना गंगेचा स्प" र्हाी होत नाही. शिवाय तिची भक्ती करताना कवी म्हणतो, 'जलं ते जम्बालं मम जननजालं जरयतु।'[6] आणि प्रगीतं यत्पापं झटिति भवतापं च हरति।

(क) तापहारिणी गंगा – गंगा नदी आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक या त्रिविध तापांना भामवून भक्तांना भाांत करते अशी जगन्नाथांची दृढ श्रद्धा आहे. म्हणूनच ते आर्त स्वराने तिला हाक मारताना वारंवार म्हणतात की, 'ममान्तःसन्तापं त्रिविधमपि तापं च हरताम्।', 'नः परिहरन्तु तापं तव वपुः।', 'जलानां सङ्घातस्तव जननि! तपं हरतु नः। [7]

(ड) गंगेचे सर्वातिशायित्व – गंगा हीच सर्व देविदेवतांमध्ये श्रेश्ठ आहे. तिची भक्तवत्सलता तर अनुपमेय आहे. ती पृथ्वीतलावर आहे म्हणूनच प्रजापती ब्रह्मदेव निश्चिंत होऊन समाधीत लीन झाले आहेत. भगवान विश्णुसुद्धा भोशनागशय्येवर आरामात विश्राम करीत आहेत आणि भांकर तर आपल्या नृत्यछंदात मग्न आहेत.[8] गंगेशिवाय पृथ्वीतलावरील कोणतेही तीर्थ हे पूर्णपणे पापतापदोशहारक नाही. म्हणूनच कवी म्हणतात, 'ददाना केनासि त्वमिह तुलनीया कथय नः।', 'न कस्मादुत्कर्शस्तव जननि! जागर्तु जगति।', नरानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेशजमसि।[9]

3. गंगेविशयीच्या आख्यानोपाख्यानांचा पराम"र्ा –

पंडित जगन्नाथ यांनी प्रस्तुत स्तोत्रवाङ्मयात गंगेचे गुणगाण करताना रामायणमहाभारतादी महाकाव्यांमधून आणि काही पुराणांमधून प्रस्फुटित झालेल्या तिच्या आख्यानोपाख्यानांचाही अत्यंत थोडक्यात परामर्श घेतलेला दिसून येतो. गंगावतरण, पार्वतीचा सवतीमत्सर, भांकराचे गगेप्रति आकर्शण, भांकराच्या जटेत तिचे पदार्पण होणे, विश्णूच्या चरणकमलांच्या नखकांतीतून गंगेचा जन्म होणे, महाराज भांतनूची पत्नी गंगा, इत्यादी

पौराणिक कथांचा उल्लेख करून कवीने ही गंगालहरी रोचक बनविली आहे. या कथांशामुळे गंगेचे अतिप्राचीनत्वही सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

4. कवीच्या सखोल ज्ञानाचा परिचय –

पंडित जगन्नाथ हे संस्कृत साहित्याका” ातील तेजस्वी तारा आहे. त्यांनी अनेक काव्यांची निर्मिती केली आहे. त्यांच्या पांडित्याचा, विद्‌वत्त्तेचा, काव्यकौ” ल्याचा, भाब्दप्रभुत्वाचा परिचय प्रस्तुत स्तोत्रातून ठिकठिकाणी होतो. पंडितांच्या विद्‌वत्पूर्ण सभेत आपल्या काव्याची प्र” ंसा व्हावी म्हणून त्यांनी या काव्याची रचना केली नाही तर आपल्या अशांत मनाला भाांतविण्यासाठी त्यांनी उत्स्फूर्तपणे या गंगालहरीची रचना केली आहे. म्हणूनच काव्यनिर्माणात त्यांची सहजप्रवृत्ती आणि विद्‌वत्ता ठायीठायी परिलक्षित होते. यात शिखरिणी छन्दाचे आधिक्य दिसून येते. त्याचबरोबर उपमा, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ती, रूपक, अनन्वय इ. विविध अलंकारांची रेलचेलही दिसून येते.

काव्यपठनातून असे प्रकर्शाने लक्षात येते की, पंडित जगन्नाथ हे सकलविद्यापारंगत होते. त्यांना व्याकरण, वेदवाङ्‌मय, पुराण, दर्शन, साहित्य आणि भाास्त्र या सर्वांचे सखोल ज्ञान होते.

5. कवीची सविनयता –

काव्यात कोठेही कवीने आपल्या पांडित्याचा गुणगौरव केलेला आढळत नाही. किंबहुना संपूर्ण काव्यात त्यांनी स्वतःला पापी, धर्मभ्रश्ट, नरकगामी समजून स्वतःची अवहेलना केलेली दिसून येते. म्हणूनच तर पतितपावना गंगेला पदोपदी 'माझा उद्धार कर' अशी ते विनवणी करतात. शिवाय ज्या समाजाने त्यांना छळले त्या समाजालाही ते दूशणे देताना दिसत नाही. जे घडले ते माझ्याच चंचलतेमुळे आणि अज्ञानामुळे घडले असेच ते म्हणताना दिसतात. गंगेची महती वर्णन केल्यानंतर ते विनम्रभावाने म्हणतात, 'तव भलाघा कर्तुं कथमिव समर्थो नरपशुः ।'[10]

6. कवीची गंगेविशयक भक्ती –

प्रस्तुत काव्यातून पंडितराज जगन्नाथांची भगवती गंगेविशयी असणारी हार्दिक भक्ती, प्रेम, आदर, निरतिशय आस्था, अविचल वि” वास इत्यादींचा अद्‌भुत संगम दिसून येतो. ते तिला पदोपदी 'हे माते' असे संबोधताना दिसतात. कवी गंगेला उद्‌देशून म्हणतात,

'स्वभावादेव त्वय्यमितमनुरागं विधृतवान्।'[11] देवी गंगा हीच आपल्या लोकद्वयाची यात्रा सुरक्षितपणे पूर्ण करणारी आहे. याचा त्यांना ठाम वि**श**वास आहे. म्हणूनच ते 'जगन्नाथः **शश**वत् त्वयि निहितलोकद्वयभरः।'[12] असे म्हणतात.

7. कवीचे मानसिक नैराश्य –

गंगालहरीची निर्मिती करताना पंडितराज हे नैरा” याच्या गहनांधकारात आकंठ बुडालेले दिसून येतात. जीवनाच्या वाटेवर त्यांनी अनेक संकटांचा सामना केला असावा. कितीतरी दुःखे अंतरात्म्यात पचविली असावीत. लोकांचा जाच मुकाट्याने सहन केला असावा असे दिसून येते. कारण ते वारंवार स्वतःच्या दोशांचा पाढा तर वाचतातच, परंतु त्याचवेळी गंगामैयाला 'जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः।' असे म्हणतात. माझ्यासारखा पापी मीच अशीच त्यांची मानसिक धारणा आहे. म्हणूनच गंगेला ते अशी विनंती करतात की, 'गंगा ममाड्.गान्यमलीकरोतु।' 'निराधारो हा रोदिमि कथय केशामिह पुरः।'[13]

अशाप्रकारे पंडितराज जगन्नाथ यांनी आपल्या जीवनाच्या भोवटच्या दिवसांत गंगालहरी म्हणजेच पीयूशलहरीची निर्मिती आत्मोद्धारार्थ केली होती असे दिसून येते. त्यांनी या काव्यात पतितपावनी, पावनसलिला, सरिद्वरा, मातृकल्पा इ. अनेक रूपांमध्ये गंगा नदीची मनोभावे स्तुती केली आहे. यात फलश्रुती चे भोवटचे एक पद्य मिळून एकूण 53 भलोक आहेत. या सर्व भलोकांमधून गंगेप्रती कवीचा भक्तिभाव आणि पूज्यपूजकभाव दिसून येतो. प्रस्तुत स्तोत्र पंडितराज यांच्या अनुपम वाग्वैदग्ध्याने परिपूर्ण आहे. श्रवणसुभग शिखरिणी छन्दात रचलेल्या या स्तोत्राची श्रवणमनोहर मधुरध्वनी आजही हरिद्वार, कानपूर, प्रयाग, वाराणसी इ. गंगेच्या काठावर वसलेल्या भाहरांमध्ये नित्यनेमाने प्रत्येक दिवशी सकाळ संध्याकाळ ऐकू येते. म्हणूनच सर्व भाविकांनी एकदा तरी पंडित जगन्नाथांनी भक्तिभावाने रचलेल्या या गंगालहरीचे पठण करायला पाहिजे. त्यामुळे जो आत्मशांती प्राप्त होते ती कल्पनातीत आहे. त्रितापांपासून मुक्ती मिळवण्यासाठी तर तो परमश्रेश्ठ उपाय आहे.

गंगा नदी – आजच्या संदर्भात :– प्राचीनत्व लाभलेली गंगा नदी आजच्या इंटरनेटच्या युगातही पवित्र मानल्या जाते. केवळ श्रद्धा म्हणून नाही तर भाास्त्रज्ञांनीही गंगा नदीचे पाणी हे पवित्र आहे असे वैज्ञानिकदृश्ट्या सिद्ध केलेले दिसून येते.[14] परंतु आज गंगेचे पाणी आटत चालले आहे. तिच्या तटांवर घाण पसरली आहे आणि नदीचे पात्र बऱ्याच प्रमाणात रोडावत चालले आहे. म्हणून भारतात सध्या 'नमामि गंगे योजना' किंवा 'स्वच्छ

गंगा परियोजना' अभियान भारत सरकारद्वारा सुरू करण्यात आले आहे. ते योग्यच आहे. आज गंगा नदीला स्वच्छ करणे नितांत आव" यक झाले आहे. कारण ही नदी भारतात 2500 किमी दूरपर्यंत वाहते. वाहताना 29 मोठमोठी भाहरे, 48 लहान लहान गाव, आणि 23 छोटे भाहरांमधून वाहते. त्यामुळे हिचा आवाका फार मोठा आहे. जर गंगा नदी पुनश्च एकदा पूर्वीप्रमाणे खळखळून आणि भरभरून वाहायला लागली तर तिच्या तटावर वसलेल्या सर्व नागरिकांचे जीवन सु खी आणि समृद्ध होईल यात भांकाच नाही.[15]

संदर्भग्रंथ –

गंगालहरी – पंडित जगन्नाथ, संपादक – अरविंद कोल्हटकर, sanskritdocuments.org

संदर्भसूची :–

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Lavangi
https://en.m.wikipedia.org/wiki/jagannath
गंगालहरी, भलोक 53
तत्रैव, श्लोक 11
तत्रैव, श्लोक 18
तत्रैव, श्लोक 20
तत्रैव, श्लोक 27
तत्रैव, श्लोक 23
तत्रैव, श्लोक 15
तत्रैव, श्लोक 29
तत्रैव, श्लोक 41
तत्रैव, श्लोक 36
तत्रैव, श्लोक 4
The New Indian Express, 24 September 2916
https://hindi.mapsofindia.com/government-of-india-/clean-ganga-project.html

Copyright © 2018, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies